

PUSKÁS Bernadett

A késő középkori Kárpát-vidéki ikonosztázion tituláris ikonjai: Szent Mihály arkangyal

TARTALOM: Bevezetés; 1. Az angyalok és Szent Mihály ikonográfiájának alapjai; 2. Szent Mihály arkangyal bizánci ikonográfiája; 3. A Kárpát-vidék hagiografikus Szent Mihály-ikonjai; 4. Szent Mihály egyalakos ábrázolása; 5. Szent Mihály arkangyal gyülekezete ábrázolás; Összegzés.

BERNADETT PUSKÁS: Titular Icons in Late-Medieval Iconostases from the Carpathian Region: The Archangel Saint Michael

As part of an iconographic series on the titular icons of Carpathian icon painting, the present publication describes the iconography of the Archangel Saint Michael through a few highlights. Following a brief overview of the Byzantine foundations, the major features and meanings of the three main compositions represented by 15th- and 16th-century icons surviving in the North-Eastern Carpathian region are discussed: a fullfigure depiction of Saint Michael, Saint Michael with his acts and the Assembly of Archangels. The largest number of hagiographic compositions were painted of the Archangel Michael, accentuating the role of the character shown in the central area through several scenes: Saint Michael appears as the herald of God's will and the executor of His intentions. The article also addresses late-medieval specimens preserved in the Eparchy of Mukachevo (Munkács).

Bevezetés

A Kárpát-vidéken a 15–16. századtól nagy számban maradtak fenn a Szent Mihály arkangyalt ábrázoló ikonok. A szenteket ábrázoló többi korai ikonhoz hasonlóan ábrázolásai egész alakosak, ezek között elsősorban a hagiografikus ikonok vannak többségben. Az ikontáblák nagy mérete és az ábrázolás kompozíciója arra enged következtetni, hogy ezek az ikonok egykor alapképekként szolgáltak az azonos titulusú középkori templomokban. Az ikonográfia ebben az esetben különösen is arra irányult, hogy minél hangsúlyosabban idézze fel a tituláris szent alakját és történetét. A Szent Mihály-ikonográfia kontextusaként, bevezetesképp utalni kell arra is, hogy

a helyi ikonok az angyalok és az arkangyalok jól kidolgozott és kanonizált bizánci képtípusait vették alapul. Az ikonok, ahogy ez a helyi ikonfestészetnek e korai időszakában jellemző, ezt a régebbi képi hagyományt követik, azonban azt a helyi stílus szerint átdolgozzák néhány igen népszerűvé vált változatban, melyeknek ikonográfiai jellemzőit tekintjük át néhány 15–16. századi ikon példáján keresztül, kitekintve az előzményekre.

I. Az angyalok és Szent Mihály ikonográfiájának alapjai

A kárpáti régió angyal-ábrázolásainak alapjául szolgáló bizánci előképek mintegy képi módon összefoglalják az angyali rendekről szóló patrisztikus tanítást, melynek legjelentősebb összefoglalása *Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész* a 6. század elején kidolgozott rendszerén keresztül ismerhető meg. „Az égi hierarchiáról” című művében, részben az angyalokkal kapcsolatos ó- és újszövetségi említésekre, emellett a neoplatonista emanáció elvére és a kozmosz hierarchikus felépítésének koncepciójára támaszkodva, Pszeudo-Dionüsziosz az égi erőket három, hierarchikusan felépülő, ugyanakkor egymás között, illetve végső soron Isten és ember között közvetítő triádra osztotta fel.¹ Az Istenhez legközelebb álló felsőhöz a hatszárnyú szeráfok (szeraphim) (Iz 6,1–2), a négyszárnyú, sokszemű kerubok (kherubim) és a lángnyelves kerekékként ábrázolt trónusok (thronoi), a középső triádhoz az uralmak (kyriotitész), erők (dynamisz) és hatalmak (exousziai) tartoznak. Az alsó triádhoz tartoznak a kezdetek (archai), arkangyalok (archangelosz) és angyalok (angelosz), azaz Isten küldöttei, hírnökei.

A Kárpát-vidéki ikonfestészetben a középső triád és a kezdetek rendjén kívül minden rendnek az ábrázolása megjelenik. A bizánci teológia tanítása szerint az angyali rendeket még a látható világ előtt teremtette Isten azért, hogy Isten közelében létezve, egyrészt hirdessék dicsőségét, másrészt, hogy együttműködjenek vele akaratának teljesülésében. Így szerepelnek alakjaik különféle kompozíciókban. Az angyali rendeket megkülönböztető ikonográfia főképp a dicsfényben trónoló Krisztus, azaz a Megváltó dicsősége-ikonokon figyelhető meg (Trónoló Pantokrátor Surowicáról, 16. század második fele, Sanok, Muzeum Historyczne).

¹ Az ikonográfia előzményeinek összefoglalását lásd bővebben PUSKÁS BERNADETT, „A menyeyei erők fővezére», Szent Mihály alakja a kárpáti régió ikonfestészetében”, in PÓCS ÉVA (szerk.), *Angyalok, démonok, látók és szentek. Tudományos konferencia anyagai*, Budapest 2008, 577–588.

Az ószövetségi Dániel könyvében olvasható utalások alapján az angyalok vezetőinek hagyományosan Mihály és Gábor arkangyalokat tekintik (Dán 10,13). Így jelennek meg ők szolgáló, hódoló erőkként a Krisztust tartó Istenszülő-ábrázolásokon, vagy szentek ikonjain az angyalokat képviselve. Azonban jelentősebb és elmaradhatatlan megjelenítésük az isteni trónus körül, a Deészisz-kompozícióban. Zsidó apokrifekből a hét arkangyalból ismert még további kettő neve, Rafaelé és Urielé. Gyakran szerepelnek párosával; a négy arkangyal együttesen a négy világtáj küldötteként is ismert. Ebben a szerepben jelentek meg a mennyet szimbolizáló központi kupola képi programjában a Pantokrátor Krisztus körül – többek között mint a Paradicsom őrzői – a kijevei Szent Szófia 11. századi mozaikjain, vagy a második eljövételkor Krisztus fénylő alakja mellett az Utolsó ítélet-kompozíciókon. A két főangyal, Mihály és Gábor alakja áll az Angyalok gyülekezete-kompozíciók középpontjában is.

2. Szent Mihály arkangyal bizánci ikonográfiája

Az angyalokat szárnyas alakokként ábrázolja az ikonográfia. Az angyal ábrázolásában – a négy arkangyal arcának individualizálása nélkül – a *taniával* átkötött hosszú hajú ifjú görög típusa egyesül a levegőben szállni képes pogány istennő, Niké (Viktória) szárnyas megjelenítésével.² Az angyalok hosszú hullámos haját lefogó szalag (тороки, más néven слухи), az isteni szférából érkező ismeretek, üzenetek jelzője, hátul lobogó végei a Szentlélek sugalmazására is utalnak. A Megváltó második eljövételéhez vagy jelenlétéhez kapcsolódó témákban az angyalok kezükben *labarumot* tartanak, amelyen a „Szent, Szent, Szent” felirat olvasható, János Jelenések könyvének idézete nyomán: „Szent, szent, szent az Úr, a mindenható Isten, aki volt, aki van és aki eljő!” (Jel 4,8).

Az arkangyalok ruházata kezdetben *chiton* (tunika) és felette *himation* (pallium) vagy *chlamisz*. De viselhetik a liturgikus *dalmatikát oráriónnal* vagy a *divisziont lorossal* és vörös cipővel, azaz a diakónus vagy a baszileosz öltözetének darabjait. Isten küldötteként hírnöki, illetve hatalmi jelvényekkel ábrázolják őket, a késő római uralkodóábrázolások attribútumai mintájára. A hatalmat jelképező gömbvégű bot, kormánypálca és szféra, illetve a hírnöki pálca állandó attribútumaikká váltak (Mihály arkangyal a Deésziszből,

2 ONASCH, KONRAD – SCHNIEPER, ANNEMARIE, *Ikony. Fakty i legendy*, Warszawa 2002, 179.

14. század, Athén, Byzantino Mousseio – Bizánci Múzeum).³ Az arkangyal jobbában tartott átlátszó szféra (зерцало, azaz tükör) a gondviselés jelképe is, amelyben a Golgotán felállított kereszt látható, a halál feletti győzelem jeleként.

A két vezető arkangyal közül Szent Mihály önmagában is jelentőséget kapott. Ezt igazolják ünnepnapjának liturgikus szövegei, így szólva: „Első vagy a testnélküli angyalok között” (Előesti vecsernye, előverses sztichirák). A személyét érintő liturgikus szövegekkel, hagiográfiája magyarázataival párhuzamosan alakulhatott ki összetett önálló ikonográfiája. Az ábrázolások részletgazdagon és elbeszélő módon jelenítik meg Szent Mihály sajátos szerepét. Személyében, történetében különösen is megvalósul az a kettős szerep, amelyre a teológia tanítása szerint az angyalok, arkangyalok küldetést kaptak, Mihály nemcsak Isten dicsőségének hirdetője, hanem akaratának tevékeny, sőt harcos teljesítője.

Mihály arkangyal legkorábbi ismert önálló ikonja egy 6. századi kopt ikon (Párizs, Cabinet des Médailles), ahol félalakos ábrázolására a portréműfaj konvenciói tevődnek át, annak az érvnek a nyomán, hogy Isten fizikai külsőt is kölcsönözhet az angyaloknak, amelyek így ábrázolható vonásokkal is rendelkeznek.⁴ A kárpáti régióban a korai hagyomány nyomán festett félalakos változatok csak a 16. század utolsó harmadában készültek. Oroszöldön a kora középkortól jelen van Szent Mihály tisztelete: a fejedelmek patrónusának számított, különösen harci cselekmények idején. Hozzá fohászkodtak csata előtt, így megjelenik ábrázolása sisakon is (Jaroszláv Vszevolodovics sisakja, 13. század). Az Ipatyjev krónika 6618–6619. (azaz 1110–1111.) évi feljegyzései pedig Mihályt az angyalok fejedelmének nevezik, kiemelve hősi szerepét egy sor ószövetségi eseményben.⁵ Ezt a vonatkozást hangsúlyozzák ki a Kárpát-vidéki hagiografikus jelenetek is. A tatárjárás előtt, majd a 13–14. században is számos templom titulusa volt, s egyike a leggyakoribb ábrázolásoknak (Kijev, Szent Szófia, mozaik és falkép cselekedeteinek jeleneteivel). Ekkor még liturgikus ruhában, dalmatikában és loroszbán ábrázolták.⁶ A 14. századtól Oroszöldön már harcosként is

3 CHATZIDAKIS, MANOLIS, *Byzantinisches Museum. Die griechischen Museen*, Athen 1975, kat. 12.

4 BELTING, HANS, *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*, Budapest 2000, 97.

5 ЛАЗАРОВ, ВИКТОР, *Московская школа иконописи*, Москва 1971, 113–114.

6 СВЕНЦИЦКА, ВІРА – ОТКОВИЧ ВАСИЛЬ, *Українське народне малярство XIII–XX століть*, Київ 1991, kat. 2.

ábrázolták lorikában, díszes antikizáló páncélban, karddal. Ez az ábrázolási típus ugyanekkor terjed el Itáliában, a Paleologosz-kori Bizánccal való kapcsolatok nyomán. A páncél az arkangyalok közt kizárólag Szent Mihály mint archisztratégosz sajátos viseletévé vált (Józsue tekercs, 5(?)–10. század Róma, Bibliotheca Vaticana).

3. A Kárpát-vidék hagiografikus Szent Mihály-ikonjai

A Kárpát-vidék középkori alapítású, keleti rítusú püspökségei életében – a bizánci tradíció nyomán – jelentős helye van a főangyalokról való megemlékezésnek. Mihály arkangyal és a mennyei erőkről való liturgikus megemlékezés napja november 8. Emellett a hét egy kiválasztott napja, hétfő is az angyalok emlékeztetéé.⁷ Ehhez kapcsolódóan nemcsak egyének, hanem számos egyházközség gyakran választott patrónusa volt Mihály arkangyal, ahogyan ezt a nagyszámú Mihály-templomtitulus is bizonyítja.⁸

Ha a fennmaradt ikonok tematikáját arányok szempontjából tekintjük át, a Kárpátok vidékén Szent Miklós és Szent Paraszkéva mellett a középkortól Mihály arkangyal a harmadik leggyakrabban választott templomtitulus. Szent Mihály mint önálló patrónus korai általános tiszteletére utal a Kárpátok túloldaláról, a Bojko-vidéki Storonna Szent Mihály-templomából származó, talán a Megváltó-kolostor műhelyéhez kapcsolható ikonja (Lemberg, Nemzeti Múzeum Lvivben=NML), melyet a kutatás a 14. század második felére datál. Ennek az ikonnak az is kiemelt jelentőséget ad, hogy az egyik legrégebbi Kárpát-vidéki hagiografikus ikon.⁹

Az ikon középmezéjében Mihály arkangyal áll hosszú zöld felővezett chitonban, vörös himationja szokásosan csomóra kötötten az egyik vállát takarja. Ruházata hasonló a Deészisz-kompozíciókon belül megjelenő ábrázolásaihoz, de itt nincs lorosz (szalag). Hajában taenia, jobbában hírnöki pálcá, baljában szféra „XC” monogrammal. Az ikon központi alakját az

7 A szövegben előforduló liturgikus idézetek forrása *Dicsérjétek az Urat! Görögszertartású katolikus énekeskönyv*, Budapest 1984, 92. (hétfői tropárok), 529–540. (november 8., Szent Mihály főangyal).

8 Szent Mihálynak jelentős szerepe volt a 12–13. századi helyi heraldikában is, alakja a rutén területeket jelképezte a lengyel–litván címer mellett.

9 СВЕНЦИЦЬКА – ОТКОВИЧ, *і. т.*, kat. 2.; ЯРЕМА ВОЛОДИМИР, *Іконопис Західної України XII–XV ст.*, Львів 2005, 194–195. 231. kép., 292–295). A storonnai ikon stílusa archaizáló, de a tónusátmenetek révén a Paleologosz-kor festői felfogására utal. Emellett Jarema gotizáló ikonnak tartja, amely hangsúlyos kelet-nyugati stílusában kapcsolatok szintéziseként készült.

arkangyal cselekedeteit és embereknek való megjelenését ábrázoló tíz jelenet kíséri, amelyek mindegyikében jól felismerhetően pontosan Szent Mihály kap szerepet. Balról jobbra: 1. Mihály arkangyal teremtése; 2. Ádám és Éva kiűzetése a paradicsomból; 3. Három júdeai ifjú a tüzes kemencében; 4. Mihály arkangyal harca Jákobbal; 5. Ábrahám áldozata; 6. Csoda Chonenban; 7. Mihály arkangyal Habakukkal ételt visz Dánielnek; 8. A fáraó seregeinek vízbe fojtása; 9. Mózes vezeti az izraelitákat Kánaán földjére. 10. Mihály arkangyal megjelenése Józsuénak Jerikónál.

Az életút-ikon műfaja csak a 12. századi bizánci megjelenése után vált ismertté a helyi iskolákban, így a 14. század végi megjelenése a kárpáti régióban nem tekinthető kései jelenségnek. A legkorábbi hasonló témájú orosz ikon a moszkvai Kreml Arkangyal-székesegyházának az 1399–1410 körültre datált ikonja, mely már harcosként karddal ábrázolja, részletes, tizennyolc jelenetből álló hagiográfiával.¹⁰ A kutatás a hagiografikus Szent Mihály-ikonok előzményeinek a falképciklusokat tekinti. Az első kiterjedt képciklus az 1220–30-as években készült a szuzdali Istenszülő születése-székesegyház déli kovácsolt kapuzatának külső, homlokzati oldalán.¹¹

A Kárpát-vidéken, a korai példák mellett a Szent Mihályt cselekedeteivel ábrázoló ikonok többsége már a 16. századból maradt fenn (Szent Mihály, Krakko, Nemzeti Múzeum). Ezek között magyarországi példákat is ismerünk. A királyi Magyarországon, a munkácsi egyházmegyében fennmaradt legkorábbi Szent Mihály ábrázolások közé tartozik az ulicskrivai Szent Mihály templomban fennmaradt, a 16. század első felére datálható Szent Mihály arkangyal ikon.¹² A hasonló kompozíciójú nagyméretű ikonok, melyek a főalak mellett annak életútját is bemutatják, templomtitulus-ábrázolásként a korai, kétsoros ikonosztázion alapkép sorában kaptak helyet, a kárpát-vidéki gyakorlat szerint a jobb szélen.

Az ulicskrivai ikon központi mezejét szinte teljesen kitölti az arkangyal frontálisan álló figurája. Baljában kardhüvelyt tart, jobbában a kivont kardot emeli maga előtt. Ruházata itt már a késő antik harcosokéhoz hasonlóan rövid tunika, felette páncélzat, bal vállán átveti a csomóra kötött vörös palástot. Lábán csizma, harisnya. A Szent Mihályt ábrázoló ikonokon a

¹⁰ ЛАЗАРЕВ, ВИКТОР, *Русская иконопись от истоков до начала XVI века. Московская школа*, Москва 1983, 369.; SMIRNOVA, ELENA, *Moscow icons 14th–17th centuries*, Leningrad 1989, 272–273., kat. 68–76.

¹¹ SMIRNOVA, *i. m.*, 272.

¹² TKÁČ, Š., *Ikony zo 16–19. storočia na Severovýchodnom Slovensku*, Bratislava 1980, kat. 20., 100. kép.

lovagi viselet a kárpáti régióban a 15. század közepén jelenik meg, és válik dominánssá.¹³

A központi ábrázolást négyzetes mezőkben jelenetek kísérik, a helyi gyakorlatnak megfelelően csak kétoldalt és alul, ami sajátos monumentalitást kölcsönöz a központi ábrázolásnak, és kiemeli jelentőségét. Sorrendjük balról jobbra, soronként lefelé követhető: 1. Mihály arkangyal megteremtése és elküldése; 2. Ádám és Éva kiűzetése a Paradicsomból; 3. Az arkangyal közbelépése Ábrahám áldozatánál; 4. Mihály lerombolja Szodomát; 5. Mihály megoltalmazza a három júdeai ifjút a tüzes kemencében; 6. Mihály arkangyal Habakukot viszi az étellel Dánielhez. A töredékesen fennmaradt alsó képsor az analógiák alapján pontosítható: 7. Jákob harca az angyallal; 8–9. Mihály elpusztítja a fáraó seregét a Vörös-tengerben, miközben a zsidó nép elvonul Mózes vezetésével; 10. Mihály megállítja Bálám szamarát.

A Kárpát-vidéki középkori ikonfestészetben az életút-ikon különösen is gyakori volt. Népszerűségét az indokolhatta, hogy vizuális és didaktikai szempontból egyaránt különösen is alkalmas volt a régió fatemplomaiban ekkor még hiányzó falkép műfajának pótlására.

Az ulicskrivai Szent Mihály-ikonhoz közel hasonló képi programot követ a sárosi Rovnóról begyűjtött Szent Mihály-ikon (1550–80) a bártfai Sárosi Múzeumban.¹⁴ A Kárpát-vidéken a hagiografikus Szent Mihály-ikonok kizárólag ószövetségi jeleneteket sorakoztatnak fel, amelyek Mihályt cselekedeteivel (с деяннями) mutatják be. A kiválasztott jelenetek nem mindig követik a bibliai sorrendet. A nyitó jelenet Szent Mihálynak elküldetését mutatja be, legtöbbször paradicsomi táj háttére előtt, ahol Isten a bizánci ikonográfiának megfelelően a megtestesült Krisztus képében jelenik meg az „Aki engem lát, látja az Atyát” kinyilatkoztatás nyomán. A további jelenetek képsorán keresztül Mihály arkangyal az igazságos, de könyörületes Isten akaratának megvalósítójaként jelenik meg. Ahogy a vecsernye énekei fogalmaznak: „Alakod lángoló és jóságod csodálatos ó Mihály főangyal, mert szellemi lényeddel átjáród a föld határait, teljesítve a mindenek Teremtője parancsait...”. A jelenetek bemutatják, Szent Mihály az istenfélőket megjutalmazza: visszatartja Ábrahámot fiának, Izsáknak

¹³ Vö. a Daliowáról származó Szent Mihály-ikon, Lemberg, NML. ЯРЕМА, *i. m.*, 296–297. A liturgikus jellegű viselet a Deészisz-sor Szent Mihály-ikonjain él tovább.

¹⁴ GREŠLÍK, VLADISLAV, *Ikony Sarisského múzea v Bardejove*, Bratislava 1994, 67, kat. 9, 31. kép. ЯРЕМА, *i. m.*, 299. Jarema szerint, aki mindkét felvidéki ikont a 16. század elejére datálja, a két ikon egy korai prototípust dolgoz fel, mestereik a storonnai, vagy a daliowai tematikát ismerték, de formailag más előképet használtak.

feláldozásától, megoltalmazza a három hitvalló júdeai ifjút a tüzes kemenében való pusztulástól, a verembörtönbe zárt Dániel táplálására elküldi Habakukot (itt a táplálékul vitt kenyerek hagyományosan az Eucharisztia előképei). A bűnösök azonban, így Ádám és Éva, Szodoma és Gomorra városai vagy a Mózes által vezetett zsidókat üldöző fáraó serege bűnhődésben és halálban részesülnek. Az alsó sor két szélső jelenete az isteni áldással kapcsolatos, sajátos sarokpontokként értelmezhető. Baloldalt Jákob harca az angyallal a pátriárka Istennel történő nevezetes küzdelmét mutatja be, ahol Jákob Isten áldását és új nevet érdemel ki magának: Izráél, aki Istennel szemben erősnek bizonyult. A jobb alsó sarokban látható képen teljes lovagi fegyverzetben ábrázolt Mihály pedig a szamarán érkező Bálámot tartóztatja fel, és kényszeríti, hogy átok helyett háromszor is áldásban részesítse a zsidóságot.

A szíkontrasztok, az egyes jelenetekben uralkodó átlók dinamikája formailag is erősíti az arkangyalnak a harcos szentekéhez hasonló, határozott, tettekézséget sugárzó központi figuráját, hozzájárulva a szent képi módon történő méltatásához. A jelenetek ikonográfiai formulái a liturgikus szövegek toposzainak kísérőiként és a bibliai olvasmányok emlékeztetőjeként is szolgált. Az írásbeliséget nem ismerő hívek vonatkozásában ennek a szóbeli vizuális módon szintetizált tanításnak különös jelentősége volt.¹⁵

4. Szent Mihály egyalakos ábrázolása

Az ungvári szabadtéri Népi építészet múzeumában (Muzej narodnoji arhitektury i pobutu), a Szélestóról átszállított fatemplom szentélyében, Alsókalocsáról származó, az alapképek átlagos méreténél kisebb, meglehetősen rossz állapotban fennmaradt Szent Mihály-ikont őriznek. Az emlék kvalitásában kiemelkedik a munkácsi püspökség középkori anyagából. A felületi szennyeződések és festékhiányok ellenére a stiláris, ikonográfiai jegyek alapján a 16. század első felére datálható.¹⁶ Az ungvá-

¹⁵ „A mennyei rendek előjárója és az isteni dicsőség szolgája, életadód parancsára méltán lettél, ki anyagtalán dicsőségeddel tekintvén a földiekre, üdvös közbenjárója vagy a keresztényeknek. Azért ma a tartozó dicsőítést küldjük fel hozzád, Mihály fővezér, midőn a te isteni ünnepedet megszenteljük. Imádd Krisztus Istent, adjon nekünk bűnbocsánatot, kik szeretettel ünnepelek a te győzelmeidet” (Szent Mihály ünnepnapj utrenye, 8. hangú kathizmálion).

¹⁶ Mérete: 82 x 63 cm, krétaalapra temperával festett fatábla. A 16. század elejére utaló jegye a plasztikus, finom arcmodellálás, a figura arányai, a talajsík megoldása, leveles indamotívum sötét alapon a keretező szegélyen, a dicsfény megoldása.

ri ikon mellékjelenetek nélkül ábrázolja az arkangyalt, az attribútumok összeválogatásában máshol ritka megoldást alkalmazva: az arkangyal jobbában kivont kardot tart, baljában viszont egy szféra – amely hagyományosan a korai liturgikus vagy udvari viselethez társuló tárgy. A festék kopottsága miatt a szféra szinte csak foltként érzékelhető, de a jól fennmaradt bal kézfej gömbformához simuló tartása igazolja a tárgy értelmezését. A tárgy állapota miatt egyelőre nem pontosítható, hogy az arkangyal himation alatt visel-e páncélt. Ugyanezt az attribútumhasználatot még egy ikonon figyelhetjük meg, a Suchy Potokról származó Szent Mihály a cselekedeteivel ikonon (16. század vége, Lemberg, NML).¹⁷ Itt az arkangyal viselete is közelít a harcosként való ábrázolásaihoz: Szent Mihály a himation alatt rövid, felövezett tunikát, harisnyát, csizmát visel, bár páncélt nem. Az alak beállításában, egyes stiláris részleteiben az ugyancsak ismeretlen helyről származó, 16. századi Szent Mihály cselekedeteivel ikonra emlékeztet a krakkói Nemzeti Múzeumban (Muzeum Narodowe). A krakkói példa érdekessége, hogy a kísérműzökök a szokásostól eltérő ikonográfiai tradíciót követnek. Tematikájuk: 1. Az arkangyal hírül adja a kenethozó asszonyoknak a Feltámadást; 2. Megjelenik álmában Dávidnak; 3. Megjelenik Dánielnek a hegyen; 4. Szodoma elpusztítása (Lót feleségének fehér sóalakjával); 5. Csoda Chonében; 6. Szentéletű Pachomiosz meghívása a szerzetesi viseletbe való beöltözésre; 7. Gedeon segítése a harcban. Az alsó sorban: 8. A midianiták legyőzése; 9. Mihály arkangyal és a mennyei erők gyülekezete. Mindamellet, tartalmi üzenetét tekintve, ez az ikonográfia sem tér el a hagyományos képi programtól: Mihály itt is Isten akaratának hírnökeként, szándékainak véghezvivőjeként jelenik meg.¹⁸

Ikonográfiai vonatkozásban a hagiografikus képsor jelentősége elsősorban a viszonylag ritka ószövetségi tematika részletgazdag bemutatásában áll. Ezen a válogatáson kívül az ószövetségi vonatkozású tematika a régió középkori ikonfestészetében összesen még kétszer jelenik meg: az ószövetségi királyok és próféták alakjai attribútumokkal az Isten-szülő a gyermek Jézussal ábrázolások keretsávjában, illetve a 16. század

17 ГЕДИТОВИЧ, МАРИЯ, „Маловідомі пам'ятки українського іконопису XV–XVI століття (з колекції Національного музею у Львові)”, in GIEMZA, JAROSLAW (szerk.), *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Część II. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kotań 17–18 kwietnia 2004 roku*, Łańcut 2004, 92–94, 132, 29. kép.

18 ЯРЕМА, і. м., 296–297, 358–359. kép.

utolsó harmadától, végétől ószövetségi alakok, királyok szerepeltetésével az ikonosztázion új felső sorában, s csak a 16–17. század fordulója után jelennek meg az ószövetségi áldozatbemutatók jelenetei a Királyi kapukon.

5. Szent Mihály arkangyal gyülekezete ábrázolás

A fennmaradt középkori Kárpát-vidéki ikonok tanúsága szerint a Szent Mihályt mint főalakot – jelenetekkel vagy azok nélkül – megfestett ikonok mellett jóval kisebb számban fordul elő az a sajátos kompozíció, amely Szent Mihály arkangyalt további angyalok társaságában ábrázolja, a menyeyi erők közösségében. Ez az ikonográfiai típus, melynek eszmei centrumában a pajzson ábrázolt Krisztus látható, Bizáncban alakult ki a képtisztelet visszaállítása után, s az igazhitűség ábrázolásaként értelmezték.¹⁹ A képtípus a Kárpát-vidéken csak a 16. században jelenik meg és kezd elterjedni. A kompozíció angyalok zárt csoportját ábrázolja, amint közösen egy pajzsot tartanak, benne Krisztus félalakjával. Ebbe a ritka ikonográfiai típusba tartozik egy Drohobycz környékéről származó, alapképsorba illő nagyméretű ikon (Lemberg, Sztudion Gyűjtemény). Ezen öt angyal szerepel, középsőként Mihály arkangyal látható. A két elől álló angyal alak szférát tart, amelyben az Utolsó ítélet hóféhér ruhás Pantokrátor alakja jelenik meg.²⁰

Összegzés

A Kárpátok vidékének késő középkori ikonfestészetében az egyik gyakori patrónus alakként Szent Mihály arkangyalt festik meg. Nagyméretű ikonjairól feltételezhető, hogy a korai kétsoros ikonosztázion alapképsorában állhatott ikonja, templomi címünnep ábrázolásaként. A 6. századi kora bizánci előképekből kifejlődő ikonográfiának legkorábbi ismert példája a Kárpátok vidékén 14. századból származik, nagyobb számban azonban a 16. századtól ismertek ikonjai. Ábrázolásai lehetnek egyalakosak, ritkábban a többi arkangyallal is szerepelhet, legnagyobb számban azonban Mihály

19 Откович, *i. m.*, kat. 36.

20 ДМИТРУХ, СЕВАСТІАН, О. (szerk), *Українське сакральне мистецтво з колекції „Студіон”*. Ч. I. *Врятовані від загибелі і забуття*, Львів 2005, 22.

arkangyal hagiografikus kompozícióit festették meg, melyek több jelene-
ten keresztül rávilágítottak a középkorban ábrázolt alak szerepére: Szent
Mihály Isten akaratának hírnökeként, szándékainak véghezvivőjeként je-
lenik meg. Figyelemre méltó, hogy ezek a mellékképek az ószövetségi
tematika első megjelenítői a Kárpát-vidéki középkori ikonfestészetben.